

Ս. ՔՈՂԱՆՋՅԱՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ ՊԱՏԱՌԻԿՆ ՈՒ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԸ

Վերջերս ավարտվեց Պետ. Մատենադարանում պահպանվող 1836 հայերեն ձեռագիր պատառիկների գիտական մշակման գործը, որի վրա մենք աշխատում էինք ավելի քան երեք տարի շարունակ:

Մատենադարանի հայերեն ձեռագիր պատառիկների հավաքածուն գոյացել է երկար տարիների ընթացքում: Պատառիկները հավաքվել են ձեռագրերի մնացորդներից, ժամանակին ձեռագրերի պահպանակների վերածված և ապա անշատված հատվածներից, ձեռագրերից պատահակաճորեն ընկած թերթերից, անբարեխիղճ մարդկանց կողմից ձեռագրերից պոկված մասերից, ձեռագրերի էջանշաններից (այսինքն ընթերցման թերթը ցույց տալու համար օգտագործված կտորներից) և այլն, և այլն:

Մատենադարանի պատառիկների մի զգալի մասը անցյալում հավաքվել է էջմիածնի մատենադարանում, մի ուրիշ մասը բերվել է Վանի շրջանից, Լիմ անապատից, Աղթամարից, Կաուց կղզուց, Տաթևի վանքից, Անիի՝ ակադ. Ն. Մառի հիմնած թանգարանից, Թիֆլիզի Ազգագրական ընկերությունից, Ներսիսյան դպրոցից, «Էումա» հանդեսի խմբագրությունից, Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեից, Թավրիզից և այլն, և այլն: 1928 թվականին մի շարք արժեքավոր պատառիկներ է բերել Մոսկվայի Կաղարջան ձեմարանից, Մովեսական Հայաստանի երբեմնի Լուսժողկոմ Ասքանաղ Մոսկվանը: Պատառիկների հավաքման գործում շնորհակալ աշխատանք են կատարել նաև Խաչիկ վ. Գաղյանը, Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Երվանդ Շահազիզը, Կարո Ղաֆազարյանը և ուրիշներ:

Մեր պատառիկների շարքում գտնվում են ձեռագրերի բեկորներ, որոնք հանվել են Հաղբատի մոտ գտնվող մի քարանձավից, Սաղմոսավանքի այրից և այլն: Նրանց մեջ կան բոլորովին սևացած, փտած, կողքերից այրված և կամ շնչված հատվածներ, որոնց ընթերցումը և բովանդակության ճշտումը շատ դժվարություններ է ներկայացնում:

Գարեբի խորքից արջան և մոխրի միջով մինչև մեր օրերը հասած յուրաքանչյուր ձեռագիր պատառիկ, լինելով հավերժորեն կորստյան մատնված մի հնագարջան ձեռագրի վերջին բեկորը, անգնահատելի արժեք է ներկայացնում ընդհանուր հայագիտության համար:

Մենք մեր աշխատանքների ընթացքում նախ վերստուգեցինք և պարզեցինք ճշտված համարվող պատառիկների ինքնությունը և կատարեցինք անհրաժեշտ եղող նոր լրացումներ: Բայց մեր հիմնական ուշադրությունը դարձ-

րինք բուրսովին անհայտ ու շվերժանված ձեռագիր պատառիկների վրա, և մեզ հաջողվեց պարզել նրանց զգալի մասի բովանդակությունը:

Այսպիսով, մեզ հայտնի դարձան բացի հնագրական մեծ արժեք ունեցող հատվածներից նաև հայ նշանավոր մատենագիրներ՝ Ազաթանգեղոսի, Խորենացու, Փարպեցու, Եղիշեի, Սերեոսի և ուրիշների աշխատություններից հնագույն բեկորներ ու թարգմանական գործերի պատառիկներ:

Մատենադարանի պատառիկները նկարագրելու ժամանակ պարզվեց, որ անցյալում մի ձեռագրի մաս կազմող զանազան թերթեր զետեղված են եղել բուրսովին իրարից տարբեր համարների տակ: Մենք ելնելով ինչպես նրանց հնագրական տվյալներից, այնպես էլ բովանդակությունից, ի մի բերելով նրանց, զետեղեցինք մի համարի տակ: Բաղձաթիվ օրինակներից հիշենք միայն մեկը. — մի ժամագրքի բեկորներ, որոնք զետեղված էին իրարից անհամեմատ հեռու 3 տարբեր համարների տակ (№ № 1321, 1437 և 1508), նկատի առնելով նրանց նույն գրչության պատկանելը և անցյալում մի մայր ձեռագրի մասեր լինելը, միացրինք 1321 համարի տակ:

Պատառիկների պատմության համար հետաքրքրական է այն փաստը, որ անցյալում նույն ձեռագրից մաս կազմած զանազան բեկորներ մենք այժմ գրտնում ենք թե՛ պատառիկների հավաքածուում և թե՛ ձեռագրերի կողերին կարված պահպանակների շարքում: Այս առթիվ անհրաժեշտ ենք գտնում հիշատակել Գարեգին Ա. կաթողիկոսի կողմից 1946 թ. հրատարակված Կյուրեղ Նրուազեմացու «Կոշումն ընծայութեան» աշխատությունը բովանդակող պահպանակները, որոնք անվիճելիորեն 9-րդ դարի վերջերի գրչության են պատկանում և 1953 թ. Թեյրոսից իր հետ բերելով Մատենադարանին հանձնեց հայրենագարձ Կարապետ Բիտեճյանը, ըստ որի հայտարարության այդ ավետարանը իր հնագրության պահպանակներով երկար ժամանակ պահպանվել է Կեսարիայի Պենտուսա գյուղում, Բիտեճյանների ընտանիքում: Օրերես մեզ հայտնի դարձան նույն ձեռագրի երբեմնի մաս կազմած 3 անուն պատառիկներ ևս, որոնցից մեկը բերվել էր Անիից, ակադ. Մառի հիմնած թանգարանից, իսկ մյուս երկուսը՝ երկար ժամանակ պահվել էին էջմիածնի մատենադարանում: Իհարկե, նման օրինակները հաճախակի կարող են դառնալ, հատկապես այն ժամանակ, երբ ուսումնասիրվեն նաև Մատենադարանի ձեռագրերի կողերին կարված շուրջ 2000 պահպանակները:

Հնարավոր եղավ նաև գտնել որոշ պատառիկների մայր ձեռագրերը և պատառիկները զետեղելով կրկին նրանց մեջ լրացնել ցարդ «թերի» համարված մի քանի ձեռագրեր:

Մեր կողմից վերժանված պատառիկների մեծ մասը համեմատել ենք կամ գիտական հրատարակությունների և կամ ամենաընտիր տպագրված գրքերի հետ, իսկ նրանց անտիպ լինելու դեպքում բաղդատել ենք Մատենադարանում պահպանված լավագույն ձեռագիր օրինակների հետ, նշել ենք պատառիկների բովանդակությունը, տվյալ տպագիր հրատարակության և կամ ձեռագիր օրինակի համապատասխանող էջերը, երբեմն համառոտակի ցույց ենք տվել ուղղագրական կամ բնագրագիտական տարբերությունները:

Մատենադարանի հավաքածուի 1836 հատակոտորներից 667-ը գրված է մազազաթի վրա, իսկ մնացյալ 1169 հատը՝ թղթի վրա:

Ըստ բովանդակության, պատառիկները կարելի է բաժանել հետևյալ կերպ.

Աստվածաշնչի մասեր (Հին կտակարան, Նոր կտակարան, Ավետարան), Ճաշոց գրքերի հատվածներ, պատառիկներ՝ Հայսմավուրքից, Մաշտոցներից, Շարականներից, Գանձարաններից, Սաղմոսներից, Ճառընտիրներից, Ժամագրքերից, ինչպես նաև քարոզ-խրատ-մեկնության հատվածներ, Խորհրդատետար-պատարագամատույցներ, Տոնացույց-տոնապատճառներ, Աղոթմատույցներ, լուծմունք, Մանրուամունք, Ոսկեփորիկ, վարքագրություն-վկայարանություն և հարանց վարք, բժշկարան-ղեղագրեր, քերականներ, աշխարհագրական և այլ պատառիկներ:

Հայ անվանի մատենագիրների աշխատություններից պետք է հիշատակել հետևյալ պատառիկները, որոնցից զգալի մասը անցյալում վերծանված չի եղել. Ազաթանգեղոսից՝ 6 անուն պատառիկներ՝ բոլորն էլ գրված մազադաթի վրա, երկաթագրով, Եղիշեից՝ 7 անուն պատառիկներ, Մովսես Խորենացու Պատմությունից՝ 5, Ղազար Փարպեցու Պատմությունից՝ 1, Հովհան Մամիկոնյանից՝ 1, Սերեոսից՝ 1, Մեսրոպ Վայոցձորեցուց՝ 1, Կիրակոս Գանձակեցուց՝ 2, Մովսես Կաղանկատվացուց՝ 1, Հացունյաց խաչի պատմությունից՝ 2 և այլն:

Հայ հեղինակների աշխատություններից պետք է հիշատակել նաև «Յաճախապատում» աշխատության հնագույն նորահայտ պատառիկները, որոնք պատկանում են 9-րդ դարի գրչության, Ստեփաննոս Սևանցու կազմած Մաշտոց կաթողիկոսի վարքը, Գրիգոր Նարեկացու Ողբերգության մատյանից 8 պատառիկներ, ինչպես նաև տաղերից մի պատառիկ, Գրիգոր Մագիստրոսից մի հատված՝ «Պատասխանի թղթոյն կաթողիկոսին ասուրաց Յաղագս թոնդրակեցուց» գրվածքից, Անանիա Շիրակացու, Առաքել Սյունեցու գործերից, Վարդան Այգեկեցու առակներից և այլն:

Թարգմանական գործերից են Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Հովհան Ոսկերեբանի, Եվսեբիոս Կեսարացու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Սոկրատ Սքոլաստիկոսի, Նոննոսի, և ուրիշների աշխատություններից զանազան պատառիկներ:

Մատենագարանի ձեռագիր պատառիկները կարևոր նշանակություն ունեն հայերեն գրերի հին տեսակները ուսումնասիրելու տեսակետից, հատկապես այն պատճառով, որ մեր ամենահին ձեռագրերը դարերի արհամարքներին զոհ են գնացել և այժմ աշխարհում մեզ հասած հնագույն հայերեն ձեռագիրը, դա Մատենագարանում պահպանվող կազարյան կոչված Ավետարանն է, գրված 887 թ. Սահակ Վանանդեցու կողմից: Բայց Մատենագարանում գտնվող ինչպես պատառիկներում, այնպես էլ պահպանակներում կան այնպիսի հատակոտորներ, որոնք շատ ավելի հին են քան մեր թվակիր հնագույն գրչագիրը:

Պատառիկները մեծ արժեք ունեն հատկապես մեր հնագույն հեղինակների աշխատություններում հետազայում ներմուծված սխալները ուղղելու գործում: Փաստ է, որ 5-րդ դարի և հետագայի մեր նշանավոր հեղինակների գործերը մեզ հասել են միայն ուշ շրջանի արտագրությունների միջոցով: Այս է պատճառը, որ հաճախ սխալներ և կամ հավելումներ են մուտք գործել մեր նշանավոր հեղինակներից ոմանց գործերում: Պատառիկներում, սակայն, կան հատվածներ Ազաթանգեղոսից, Մովսես Խորենացուց, Եղիշեից և այլ հեղինակներից, որոնք ընդօրինակված են 8.—10-րդ դդ. և անհամեմատ հին են, քան հիշյալ հեղինակներից մեզ հասած ամբողջական ձեռագիր աշխատությունները:

Հրատարակության համար պատրաստում ենք Մատենադարանի ձեռագիր պատասխանների հնագրական և բնագրագիտական արժեքին նվիրված մի առանձին ընդարձակ աշխատություն: Առայժմ, սույն հոդվածով ցանկանում ենք կանգ առնել պատմահայր Մովսես Խորենացու Պատմության մեզ հասած հնագույն միայն մի քանի պատասխանների վրա: Խորենացու Պատմության այդ բեկորները արժեքավոր են ոչ միայն հնագրական առումով, այլ հատկապես բացառիկ նշանակություն ունեն բնագրագիտական տեսակետից:

* * *

Մատենադարանի հայերեն ձեռագիր պատասխանների հավաքածուում զբառնրվում են նաև Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն հայոց» հոյակապ աշխատության մի քանի հնագրային երկաթագիր մագաղաթյա պատասխաններ: Ինչպես հայտնի է հայ բանասիրությանը, Խորենացու Պատմության մեզ հասած հնագույն ամբողջական ձեռագիրը, դա Մատենադարանում 2865 համարի տակ պահպանվող ձեռագիրն է, արտագրված ժԴ դարում: Այսպիսով, միանգամայն պարզ է, որ Խորենացու Պատմության յուրաքանչյուր պատասխիկ հայտնաբերումը, մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել հայ բանասիրությանը, ոչ միայն այն բանի համար, որ նրանք լինելով գրված մեսրոպյան երկաթագրով, բազմաթիվ հարյուրամյակներով հին են, քան մեր հիշատակած Խորենացու հնագույն ամբողջական ձեռագիրը, այլև այդ պատասխանները բնագրագիտական տեսակետից հնարավոր է, որ լուրջ ճշտումներ ընձևեն Խորենացու բնագրում և մաքրեն այն հետագա դարերում արտագրողների կողմից կատարված ընդմիջարկություններից և աղավաղումներից:

Մովսես Խորենացու նորահայտ պատասխաններից առաջինը, դա № 314 հատակոտորն է: Սա անցյալում համարվել էր Ճաշոց գրքի մաս: Այդ պատասխիկը հին խմբագրությամբ հասած մի ճառընտրի մասնիկ է: Պատասխիկում կան հատվածներ Աստվածաշնչի նոր կտակարանից (Պօղոսի Բ Կորնթ. Բ 14) Գավթի Գվնեցու նահատակությունից: Նրբորդ հատվածը վերաբերում է Նիկիայում գումարված տիեզերական եկեղեցական ժողովին և համապատասխանում է Մովսես Խորենացու Պատմության գիտ. հրատարակության Բ գրքի Ղ գլխին (էջ 240—241): Մագաղաթյա սույն պատասխիկը երկայուն է, տողերի քանակն է 20—23, նա վերևից ու մի կողմից կտրված է, որի պատճառով մի շարք տողեր և տառեր զտհ են գնացել: Պատասխիկը ներքևի կողմից ևս պատասխանաված է, որի պատճառով էլ պակասում է երեք տող: Պատասխիկի մեծությունն է 26×18,5 սմ: Մագաղաթը տեղ-տեղ գեղնած է ու սևացած: Ինչպես երևում է պատասխիկի վրայի անցքերից, նա ժամանակին գործ է անվել մի այլ ձեռագրի կողերին որպես պահպանակ: Պատասխիկը գրված է միջին մեսրոպյան երկաթագրով և իր հնագրական տվյալներով պետք է որ գրված լինի Շ—ՃԱ դարերում:

Խորենացու Պատմությանը վերաբերող մեր երկրորդ պատասխիկը, դա № 1221 երկու թերթերից բաղկացած հատակոտորն է, որը Խորենացու Պատմության երկրորդ գրքի ցանկն է: Գրված է մագաղաթի վրա միջին մեսրոպյան երկաթագրով: Պատասխիկի մեծությունն է 21×16,5 սմ և 23×14,5 սմ, իսկ տողերի քանակն է 13—19: Այս հատակոտորներն էլ անցյալում որպես պահպանակ են օգտագործված եղել: Սրանք հավանական է, որ Խորենացու պատա-

պիկներին մեջ հնագույնը լինեն և պատկանում են Թ—Ժ դդ. գրչության: Սույն պատասխիկները երկու անգամ են արժանացել հրատարակության¹: Խորենացու սույն ցանկում բացակայում են Պատմության երկրորդ գրքից երեք գլուխներ²:

Խորենացու Պատմության երրորդ մեր պատասխիչը, դա № 1376 հատակոտորն է և ապահովարար Ճառընտրի մաս է: Պատասխիկում կա մի հատված նոր կտակարանից (Պող. Եբբ. ԺԳ.), իսկ Խորենացուց մեջ է բերված «Վկայարանութիւն Նունեա և Մանեա և ընկերացն» հատվածը, և որը համապատասխանում է պատմահոր գիտական հրատարակության երկրորդ գրքի 22 գլխին (էջ 231—232): Պատասխիչը երկայուն է, մեծությունն է 25,5×21,5 սմ, նրա տողերի քանակն է 24 և զբված է մագաղաթի վրա միջին մեսրոպյան երկաթագրով: Սույն պատասխիկն էլ ժամանակին օգտագործվել է որպես պահպանակ: Հատակոտորի բնագրում կան լեզվական և ուղղագրական տարբերություններ, որոնք մեր կարծիքով բարբառային մուծումների արդյունք են. դրանցից են՝ օրինակ, փոխանակ գիտական հրատարակության «Հոփսիմեայ» ձևի, պատասխիկում զբված է՝ «Հոփսիմեա» և կամ Միհրանի տեղ զբված է «Միխրանա» են: Պատասխիչը պատկանում է Ժ—ԺԱ դդ. գրչության:

Խորենացու պատմության չորրորդ պատասխիչը, որը ուղում ենք թվել և մեր առաջ նպատակ ենք դրել հատկապես նրան նվիրել մեր սույն հոդվածը, դա մեր Մատենադարանի պատասխիկների հավաքածուի № 1411 հատակոտորն է: Սա բաղկացած է երկու թերթից, որոնց մեծությունն է 29×20 և 25×20 սմ: Գրված է մագաղաթի վրա միջին մեսրոպյան երկաթագրով: Սույն պատասխիկն էլ ժամանակին օգտագործվել է որպես պահպանակ: Տողերի քանակն է 21: Պատասխիչը համապատասխանում է Խորենացու պատմության գիտ. հրատարակության երրորդ գրքի ԾԱ, ԾԲ և ԾԷ գլուխներին (էջ 324—326 և 334—335) և բովանդակում է հետևյալ նյութերը.

Թուղթ Արտաշրի առ Վուամշասպուհ, Յաղագս Գանիէլի նշանագրաց, Թուղթ

¹ Սյն առաջին անգամ հրատարակել է Մատենադարանի Ձեռագրական բաժնի նախկին վարիչ Հ. Մանվելյանը «Գրական թերթ»-ում, 1938, № 51 (Երևան): Կրկին հրատարակել է, կցելով նաև Խորենացու Պատմությունը բովանդակող երկու պահպանակներ, պրոֆ. զոհտ. Ա. Աբրահամյանը, «Էջմիածին», 1—2, 1950, էջ 44—57:

² Չենք կարող համաձայն լինել պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի այս պատասխիկի մասին հայտնած կզրակացության Գ կետի հետ. ըստ որի «Պատասխիկների համեմատական ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ պատմահոր երկրորդ գրքի երեք գլուխները հետագա դարերում մացված ընդմիջարկություն են հանդիսանում» (պրոֆ. զոհտ. Ա. Աբրահամյան՝ «Խորենացու պատմության մագաղաթյա հնագույն պատասխիկները», «Էջմիածին», 1—2, 1950, էջ 57): Մատենադարանում կան Խորենացու մեզ հայտնի ձեռագրեր, որոնց ցանկերում դարձյալ չկան հիշյալ երեք գլուխները, սակայն նրանց ձեռագրությունը լրիվ գտնվում է հիշյալ ձեռագրերում: Այս հարցում պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը միանգամայն ճիշտ էր վերաբերվել իր կզրակացության նախորդող էջում, երբ գրել էր հետևյալը. «Մեզ մնում է պատասխանել մի հարցի ևս. նշված երեք գլուխները պահպանում են միայն գլխացանկում, թե բուն պատմության մեջ ևս նրանք չկան: Պատասխիկի հիման վրա, դժբախտաբար, մենք ի վիճակի չենք պատասխանել այդ հարցին, որովհետև մեր ձեռքի տակ չունենք պատմության տեքստը, սակայն Հայկական ՍՍԽ Մատենադարանի № 1439 ձեռագիրը ունի այդ գլուխների պատմությունը, միայն դրանք առանձին խորագրի տակ չեն զբված, այլ միացված են մյուս գլուխներին» (նույն տեղում, էջ 56):

Սահակայ առ Անատոլիոս, և Թուղթ Թէոդոսի առ Սահակ: Պատառիկը իր հնագրական հանգամանքներով պատկանում է Ժ—ԺԱ դարերին:

Վերջերս հնագրական մանրագնին համեմատության միջոցով մեզ հայտնի դարձավ, որ վերոհիշյալ, պատառիկի գրչությունը ունեցող երկու այլ բեկորներ գտնվում են Մատենադարանի № 9324 ձեռագրում (որը մեծ մասամբ հնատիպ Մաշտոց է) և, որոնք մի ժամանակ օգտագործվել են որպես պահպանակ, բայց այժմ արդեն անշատված են: Պատառիկները գրված են մագաղաթի վրա միջին մեսրոպյան երկաթագրով: Նրանց տողերի քանակն է 18—21, իսկ մեծությունն է 26×18,2 սմ և 25,3×19,7 սմ: Գրությունն է երկսյուն, 1ա թերթը մասամբ եղծված է:

Այսպիսով պարզվում է, որ թե՛ ձեռագրի պահպանակները և թե՛ քիչ առաջ վերևում հիշատակված պատառիկի երկու թերթերը երկաթագրով գրված Մովսես Խորենացու ամբողջական մի ձեռագրի պատմության մաս են կազմել, սակայն այժմ ամբողջ ձեռագրից զանազան ճանապարհներով մեզ են հասել միայն 4 թերթ, այն էլ մասամբ կտրատված վիճակում:

Եթե Խորենացու № 1411 պատառիկները վերաբերում են պատմության երրորդ գրքի ՄԱ, ՄԲ և ՄԶ գլուխներին, ապա սույն պահպանակները պատկանում են պատմության առաջին գրքի Գ գլխին և երրորդ գրքի վերջին մասին: Այդ վերջին հատվածը Խորենացու ողբից է¹:

Պատառիկների հավաքածուի 1385 համարի տակ գտնվում է նաև Խորենացու պատմության մի այլ թերթ: Այն գրված է թղթի վրա, բոլորգրով, տողերի քանակն է 29, գրությունն է երկսյուն. մեծությունն է 27×31 սմ, պատառիկի վերևի մասը մասամբ վնասված է, որի հետևանքով մի քանի բառեր կտրված են: Սույն թերթը համապատասխանում է Մ. Խորենացու գիտ. հրատարակության առաջին գրքի ԺԵ—ԺԶ գլուխներին (էջ 49—52) և բովանդակում է հետևյալ նյութերը. — «Յաղագս Արայի և մահուանն նորա պատերազմաւ ի Շամիրամայ» գլխի վերջի մասը «Թէ որպէս յետ մահուանն Արաի Շամիրամ շինէ գրադաքն եւ զանպարտակ զհառցն և զիւր [տունն]» գլխի սկզբի մասը:

Մատենադարանի № 1875 ձեռագրի երկծալ մեկ թերթանոց պահպանակը ևս Մովսես Խորենացու պատմությունից է, գրված է միջին մեսրոպյան երկաթագրով՝ մագաղաթի վրա, տողերի քանակն է 29, մեծությունն է 33,3×33 սմ: Տեղտեղ մասամբ եղծված ու սևացած է: Հատվածի խորագիրն է «Վկայաբանութիւն սրբոցն Նունեայ և Մանեայ, Մովսիսի Խոյաբունացոյ պատմութիւնէ» համապատասխանում է Խորենացու գիտական հրատարակության Բ գրքի 22 գլխին (էջ 231—234)²:

¹ Մ. Խորենացու այս վերջին երկու պահպանակները հրատարակվել են դարձյալ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի կողմից («Եջմիածին», 1—2, 1950, էջ 44—57): Հրատարակված հոդվածում պահպանակների համարը գծաթառաքար սխալ է նշանակված. նշված է որպես № 9234, այնինչ պետք է լինի 9324: Նույնպես խառնված են նաև սյունակները. էջ 51-ի «Առաջին պատառիկ, երկրորդ էջ, երկրորդ սյունակ»-ը պետք է տեղափոխել էջ 52, իսկ այնտեղ գետնգրված «Առաջին պատառիկ, երկրորդ էջ, առաջին սյունակ»-ը պետք է տեղափոխել էջ 51: Նկարագրության մեջ ևս (էջ 45) երկրորդ պատառիկի բովանդակությունը շփոթված է առաջին պատառիկի հետ: Հրատարակված բնագրում մի շարք բառեր մասամբ եղծված լինելու պատճառով չեն կարդացվել, որոշ թվով կտրված տառեր վերականգնելիս չեն առնված փակագծերի մեջ, ևն: Մենք այդ պահպանակները ևս սույն հոդվածում հրատարակում ենք հնարավոր եղածին չափ հարադատորեն:

² Ակադ. Ստ. Մալխասյանցը իր «Խորենացու անղծվածի շուրջը» (Երևան, 1940, էջ 127) գրքում վերահիշյալ պատառիկից մի քանի մեջբերումներ է արել:

* * *

Խորենացու Պատմության վերահիշյալ նորահայտ պատանիկներից մի քանիսի, (որոնք դեռ չեն դարձել գիտական ուսումնասիրության առարկա) արտաքին հանգամանքները նկարագրելուց և գրչության ժամանակը մոտավորապես որոշելուց հետո, այժմ աշխատում ենք հարազատորեն մեջ բերել նրանց բնագրերը, զետեղելով նաև պատանիկներից երկուսի լուսանկարները: Բնագրերի տողատակին նշում ենք այն կարևոր տարրերությունները, որոնք կան մեր պատանիկների համեմատությամբ Խորենացու պատմության գիտական հրատարակության մեջ («Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց», աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913 թ.), փակագծերում նշում ենք նաև Խորենացու Պատմության գիտական հրատարակությունը պատրաստողների կողմից օգտագործված այն բոլոր տարրերակները, որոնք համընկնում են պատանիկների ընթերցվածքներին: Այս դեպքում մենք պահում ենք հրատարակիչների կողմից ընդունված պայմանական նշանները:

Պետ. Մատենադարանի № 9324 ձեռագրի պահպանակ
(Խորենացու գիտ. հրատ. առաջին գիրք, գլ. Գ—Դ, էջ 12—13)

էջ 1ա, 1-ին սյունակ

էջ 1ա, 2-րդ սյունակ
(...ՀԵԹԱՆՈՍԱ)

ՅՍԿԶԲԱՆՆ. (Բ)ԱՅՅ
ՍԿՍԱՅՅ ԹԵՊԵՏ ԵՒ ԶԱ
(Ն)ԻԻ. ՄԻԱՅՆ ԹԵ ՈՔ
ՇՆՈՐՀԱԿԱԼ ԻՄՈՅ ԳՏԱ
5 ՆԻՅԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆՅ.
ՍԿՍԱՅՅ ՅՈՐՈՅ ԵՒ ԱՅ
ՂՔՆ ՈՐՔ ՅԵԿԵՂԵՅԻՈՂ
ԵՒ ՈՅՔ ԸՍՏ ՔԻ ԱԻԵ
ԼՈՐԴՔ ՀԱՄԱՐԵԱԼ ԶԱՐ
10 ՏԱՔՆՈՅՆ ԵՐԿՐՈՐԴԵԼ
ՅԱՂԱԳՍ ՍԿԶԲԱՆՆ Ա.
ՌԱՍՊԵԼՍ, ԲԱՅՅ ԵԹԵ
ԶԿՆԻՍՆ ԶԺԱՄԱՆԱԿՍ
ԻՆՉ ԱՐԴԵԻՔ ԵՒ ԶԱՐՍ

ԿԱՆ ԶՐՈՒՅԱ(ՏՐՈՒԹ)
ԻԻՆՍ. ՍԱԿԱՅՆ ԵՒ Ի
ՆՈՅԱՆԷ ԶՈՐ ԻՆՉ
ՀԱԻԱՍՏԻՆ ԿԱՐԾԵՄՔ
5 ԱՌՆՈՒԼ:
Դ. ՅԱՂԱԳՍ ԶԻ ՈՉ ՍԱԿՍ ԱԴԱ
ՄԱՅ ԵՒ ԱՅՂՈՅ ՆԱՀԱՊԵՏԱ
ՅՆ ՄԻԱՐԱՆԻՆ ԱՅՂՔ(Ն) Ի
ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ.*
10 ՅԱՂԱԳՍ ԱՐՄԱՏՈՅՆ
ՀԱՆՈՒՐՅ ՄԱՐԴԿՈՒԹԵ
ԱՆ. ԿԱՄ ԹԵ ՀԱՃՈՅ
ՈՒՄԵՔ ԹՈՒԵՍՅԻ ԱՍԵԼ
ԾԱՅՐԻՆ. ՊԱՐՏ ԷՐ ՄԵՉ

1 Ի սկիզբն (c սկզբանն)

2 սակայն սկսայց

3 թէ, չիք՝ ոք

4 շնորհակալ ոք մերոցս

5 աշխատութեանցս (Տխ գտանիցի լեալ
աշխատութեանց)

6 եւ սկսայց

6—7 այլքն

8—9 աւելորդ համարելով (աՅ համարեալ)

12 ևթէ

13 ժամանակս

14 արդեօք

* 6—9 տողերը՝ կարմիր թանաքով:

1 Հեթանոսականն

7 եւ այլոց

8 միաբանեցան

8 այլքն

11 հանուր (Տխ)

11—12 մարդկութեանս

12 թէ

13 թուիսցի (Տխ)

15 ՅԱՅՏՆԻՍ (ՈՐՈՒՄ) ԵՒ ԱԾ(ԱՅ)
 ԻՆՔՆ Ի ՃԱՀ ԳԱՅՅԵՆ
 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔՆ ԲԱ
 ՆԻՅ, ՄԻՆՉԵՒ Ի ՀԱՐ

15 ՍԱԿԱԻ ԻՆՉ ԱՆՅԱՆԵԼ 5
 ԲԱՆԻԻՔ. ԹԵ ԸՆԴԵՐ ՀԱ
 ԿԱՌԱԿ ՀՈԳԻՈՅՆ (ԵՈՐ)
 ՀԵ(ԱԼ ԱՆՄԻԱԲԱՆԵՅԱՆ)

17 պատմութիւնք

16 բանիւ

16 թէ

16 քնդէք

№ 9324 ձեռագրի պահպանակ

Լջ 1բ, 1-ին սյունակ

Լջ 1բ, 2-րդ սյունակ

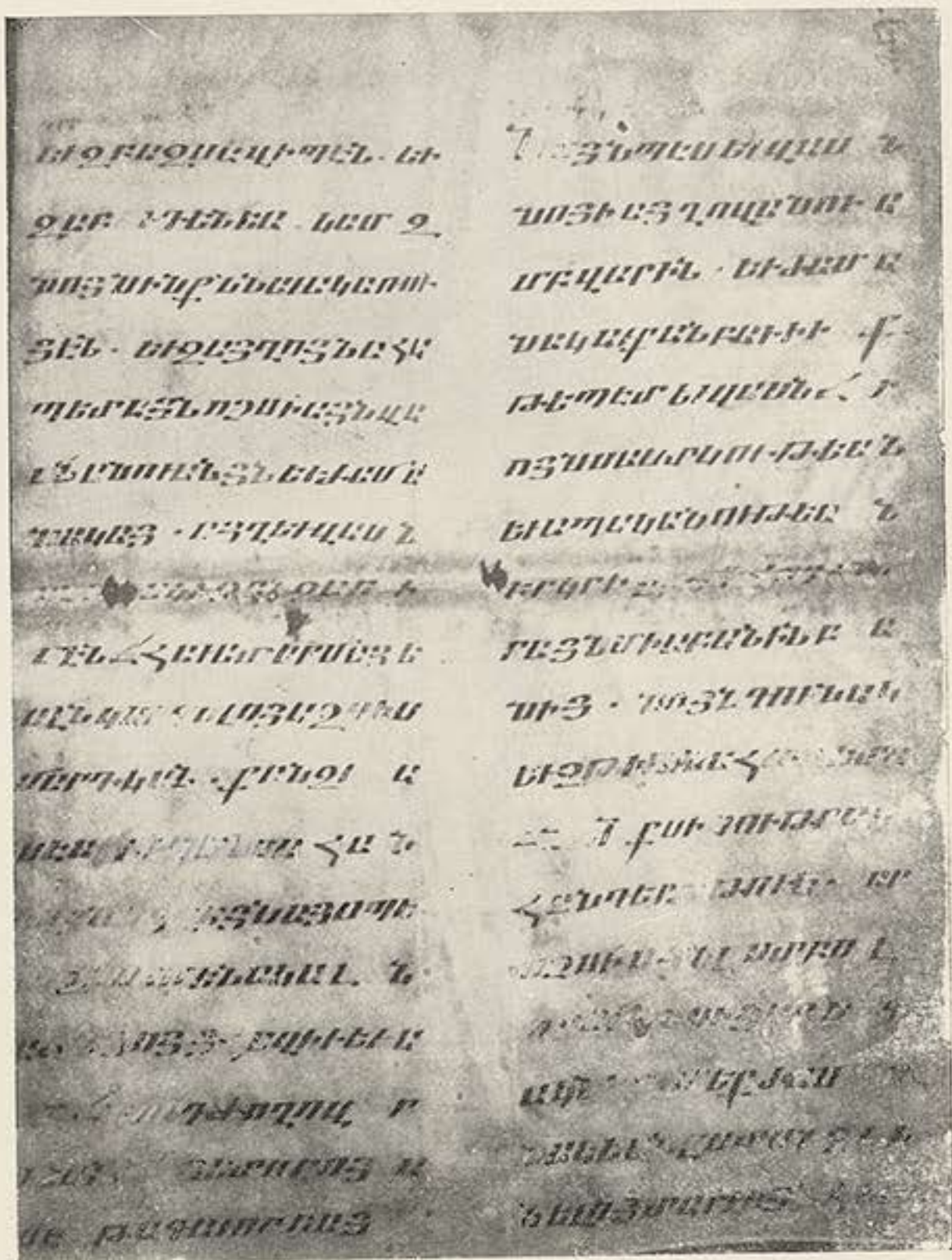
ԵՒ ՉԲԱՉՄԱՎԻՊԷՆ. ԵՒ
 ՉԱԲ(Ի)ԻԴԵՆԵԱ. ԿԱՄ Չ
 ՆՈՅՆ ԻՆՔՆ ՆԱԻԱԿԱՌՈՒ
 ՅԷՆ. ԵՒ ՉԱՅՂՈՅ ՆԱՀԱ
 5 ՊԵՏԱՅՆ ՈՉ ՄԻԱՅՆ ՎԱ
 ՍՆ ԱՆՈՒԱՆՅՆ ԵՒ ԺԱՄԱ-
 ՆԱԿԱՅ. ԱՅՂ ԵՒ ՎԱՍՆ
 (ՈՉ) ՍԿԻՉԲՆ ՉԱՌ Ի
 ՄԷՆՉ ՀԱԻԱՏԱՐՄԱՅԵ
 10 ԱԼՆ ԿԱՐԳԵԼՈՅ ԱՉԳԻՍ
 ՄԱՐԴԿԱՆ. ՔԱՆՉԻ Ա
 ՍԷ Ա(ԲԻԻԴԵ)ՆՈՍ ՀԱՆ
 ԳՈՅՆ ԱՅՂՈՅՆ ԱՅՍՊԷ(Ս)
 (ԵՒ) ՉՆԱ ԱՄԵՆԱԿԱԼՆ
 15 ԱԾ(Ե)ՅՈՅՅ ՀՈՎԻԻ ԵՒ Ա
 ՌԱՉՆՈՐԴ ԺՈՂՈՎՐ
 ԴԵԱՆՆ ՅԵՏ ՈՐՈՅ Ա
 ՍԷ ԹԱԳԱԻՈՐԵԱՅ

ՆՈՅՆՊԷՍ ԵՒ ՎԱՍՆ
 ՆՈՅԻ ԱՅՂՈՎ ԱՆՈՒԱ
 ՄԲ ՎԱՐԻՆ. ԵՒ ԺԱՄԱ
 ՆԱԿԱԻՔ ԱՆԲԱԻՔ
 5 ԹԵՊԷՏ ԵՒ ՎԱՍՆ ՉՐ
 ՈՅՆ ՍԱՍՏԿՈՒԹԵԱՆ
 ԵՒ ԱՊԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
 ԵՐԿՐԻ ՉՈՅԳ ՀՈԳԵ(ԻՈ)
 ԲԱՅՆ ՄԻԱԲԱՆԻՆ ԲԱ
 10 ՆԻՅ. ՆՈՅՆԳՈՒՆԱԿ
 ԵՒ ՉԹԻԻ(Ս) ՆԱՀԱՊԵՏԱ
 ՅՆ Ժ ՔՍԻՍՈՒԹՐԱԻ
 ՀԱՆԴԵՐՉ ԹՈՒԷ. ՈՐ
 ՈՉ ՄԻԱՅՆ ԸՍՏ ԲՈԼ
 15 ՈՐՄԱՆ ԱՍԻ ՅԱՐԵԳ
 ԱԿՆԷ ՉՈՐԵՔԺԱՄԱ
 ՆԱԿԵԱՆ ԸՍՏ ՄԵՉ ԼԻ
 ՆԵԼՈՅ ՏԱՐԻՈՅ(Ն). ՀԵՌԱ

1 չիք՝ ա. եւ
 2 զԱբիւղինայ
 3-4 զնաւակառուցէն
 4 և զայլոց
 6 անուանց
 7 այլ և
 9-10 հաւատարմացեալս
 10-11 ազդի մարդկան (Ա)
 12 այլոցն
 14 ամենախնամն փխ. ամենակալն-ի:

1 և յաղագս փխ. եւ վասն-ի
 2 այլով (e)
 4 ժամանակօք
 5 թէպէտ
 7 վասն ազականութեան
 9-10 բարբառին բանից, փխ՝ միարանին
 բանից (Ա)
 12 Գաբաութեալ
 13 թուեն
 15-16 քսա բոլորման առ ի յարեղականէ

Նկ. 1. Պև. Մանենդարանի N 9324 ձևագրի պահպանակ, էջ 1րդ

Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր պատարիկ N 1411
(Խորենացու գիտ. հրատ. Երրորդ գիրք, գլ. ՄԱ, ՄԲ, էջ 324—326)

էջ 1ա, 1-ին սյունակ

էջ 1ա, 2-րդ սյունակ

(...ԽԱՂԱՂԱ)

ՄԱՍՆ ՊԱՐՍԻՅ ՎՌԱ

ՄԱՅ. ԵՒ ԶՄԱՍՆ

ՅՈՒՆԱՅ ԱՐԿԱԴԵԱՅ:

ՄԸ. ՅԱՂԱԳՍ ԳԱՆԻԵԼԻ ՆՇԱՆԱԳՐԱՅ:

5 ՅԱՅՆՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ՀԻՒԱՆԴԱՅԵԱԼ ԱՐԿԱԴ

ԵՒ ՇԱՐԺՄԱՆՅ ԱՀԱԳ

ՆԻՅ ԵՒ ՀՐԿԻԶՈՒԹ

ԵԱՆՅ ԵՂԵԱԼ Ի ԲԻԻԶ

10 ԱՆԴԻՈՆ ՈՐ ՅԱՂԱԳՍ

ՄԵԾԻՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ

ՇՓՈԹԵԱԼ ԼԻՆԷՐ

ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՆՆ

ՅՈՒՆԱՅ. ԵՒ ԶԱԻՐՔՆ

15 ԸՆԴ ՄԻՄԵԱՆՍ ՊԱՍ

ԵՐԱԶՄԵԻՆ ԵՒ ԸՆԴ

ՊԱՐՍԻՅ. ՎԱՍՆ ՈՐ

ՈՅ ՎՌԱՄ ՀՐԱՄԱՅ

ԵԱՅ ՎՌԱՄՇԱՊՀՈՅ

20 ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ ՀԱՅ

ՈՅ ԻԶԱՆԵԼ Ի ՄԻԶԱ

ՅՈՒՅԵԱԼ ԿԱՐԳԵՍ(ՅԷ)

ԶՆՈՍԱ. ԵՒ ՀԱՄ(ԱՐ)

ԵՐԿԱՔԱՆԶԻԻՐՈՅ(Ն)

ՀԱՏՅԷ ԳՈՐԾԱԿԱԼ(ԱՅՆ)

5 ԵՒ ԻԶԱՆԵԼ ՆՈՐԱ (Ի ԿԱՐ)

ԳԵԼ ԶԱՅՍ ԱՄԵՆ(ԱՅՆ)

ՈԶ ՓՈՔՐ ԻՆԶ ԿՐ(ԷՐ)

ԶԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՍՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱ(ՐԻ)

10 ԶԻ ՄԻՆԶԵԻ ԳՆԱ(Յ)

ՄԵՍՐՈՐ ՅԱՐՔՈՒ(ՆԱ)

ԿԱՆ ԴՐԱՆԷՆ ՈԶ Ո(Ք)

Ի ՀԱՐՏԱՐԱՅ ԳՏ(Ա)

ՆԷՐ ԲԱՆ Ի ԳՊՐԱ(Յ)

15 ՔԱՆԶԻ ՊԱՐՍԿԱՆ(ԱԻՆ)

ՎԱՐԵԻՆ ԳՐՈՎ.

ՎԱՍՆ ՈՐՈՅ ՄԱ(S)

ՈՒՅԵԱԼ ԱՌ ԱՐՔ(ԱՅՆ)

ՈՄՆ ՀԱՐԷԼ ԱՆՈ(ԻՆ)

20 ԿՈԶԵՅԵԱԼ. Խ(ՈՍ)

ՏԱՆԱՅՐ ՀԱՅԿ

| | | | | | | | | | | | | | |

| | | | | | | | | | | | | | |

1 գմասինն Պարսից

2—3 և գմասինն Եունաց

4 ՄԲ Յաղագս Դանիելեան նշանագրու-
թեանն (ցհտ Դանիելի, Կ1 նշանագրաց)

14 զօրքն

15—16 պատերազմէին

16—17 ընդ պարսս (Խ)

19—21 Վասմշապէոյ մերում Թաղաւորի
իջանել

5 Եւ իջեալ

8 աշխատութիւն

9 յաղագս վիս. վասն ի

10 զի մինչ զնաց.

11 մեարսոյ

12 ոչ զօք

14 անդ վիս. բան-ի

15 Պարսկականաւն

16 վարէին

18—19 առ արքայն քահանայի ուրումն

Հարէլ անուն (Ա)

Պատասխան № 1411

Էջ 1բ, 1-ին սյունակ

Էջ 1բ, 2-րդ սյունակ

(ՆՇԱՆԱ.)

- Գիր Լեզոնի ՅԱՐ
- (Մ)ԱՐԵԱԼ Ի ԴԱՆԻԵԼԷ
- (Ե)ՊԻՍԿՈՊՈՍԷ ՅԻԻՐ
- (Մ)Է ՄԵՐՉԱԽՈՐԷ. ՉՈՐ
- 5 (ՈՎ) ԱՆՓՈՅԹ ԱՐԱՐԵ
- (Ա)Լ ԱՐՔԱՅԻՆ ԵՒ ԵԼ
- (Ե)ԱԼ Ի ՀԱՅՍ ԳՏԱՆԷ
- (Ժ)ՈՂՈՎԵԱԼ ԱՌ ՄԵԾՆ
- (Ս)ԱՀԱԿ ԵՒ ՄԵՍՐՈՐ
- 10 (Չ)ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒՆՍ
- (ՉԱ)ՄԵՆԱՅՆ ՀՈԳԱԼ ՉԸ
- (Գ)ԻԻՏ ԳՊՐՈՒԹԵԱՆ
- (Հ)ԱՅՈՑ. ՉՈՐ ԱՐՔԱՅ
- (ԻՆ) ՉԳԱՅՈՒՅԻՆ.
- 15 (ԵԻ) ՆԱ ՊԱՏՄԵԱՅ ՉԱ
- (ՍԱ)ՅԵԱԼՆ ՎԱՆԱԿԱՆ
- (ԻՆ). ՉՈՐ ԻՐՐԵԻ ԼՈՒԱՆ
- (Թ)ԱԽԱՆՉԵԻՆ ՉՆԱ
- (ՓՈ)ՅԹ ՉԱՅՆՊԻՍԵԱ
- 20 (ՅՆ) ԱՌՆԵԼ ՊԻՏՈՅԻՑ
- (ՎԱՍ)Ն ՈՐՈՅ ԱՌԱՔԵԱՅ .

- ՉԱՅՐ ՄԻ ՊԱՏՈՒԱ
- ԿԱՆ ՅԱՇԽԱՐՀԷՍ ԵՒ
- ՀԱԻԱՏԱՐԻՄ ԻԻՐ. ԽԱ
- ՂՈՒՆԻ ԱՉԳԱԻ ՎԱՐՃԻՃ
- 5 ԱՆՈՒՆ ՅՈՅԺ ՓԱՓԱ
- ԳԱԻ ՉՆՈՐԻՆ ԳՈՐԾՈՅ
- ԱՌ ՀԱՔԷԼՆ ԱՅՆ. ՉՈՐ
- ԱՌԵԱԼ ԵՒ ԵՐԹԵԱԼ ՆՈ
- ՎԱԻ ՀԱՆԴԵՐՉ ՔԱՉԱ
- 10 ՄՏԱՅԵԱԼ Ի ԴԱՆԻԼԷ
- ԿԱՐԳԵԱԼ Ի ՉԵԻՈՅ ԱԻ
- ՐԻՆԱԿԻ ՅՈՒՆԱԿԱՆ
- ԻՆ ՉՎԱՂՆՉՈՒՅ ԳՐԵԱԼ
- ՇԱՐԱԳԻՐՍ ՏԱՌԻՅ
- 15 ԵԿԵԱԼ ԵՏՈՒՆ ՅՄԵԾՆ
- ՍԱՀԱԿ ԵՒ ՅՄԵՍՐՈՐ.
- ՈՐՈՅ ԱՌԵԱԼ ԵՒ ԹԵԻ
- ԱԾԵԼՈՎ ԸՆԴ ՆՈՍԱ.
- ԵՒ ՏՂԱՅՍ ՉՈՄԱՆՍ ՍԱ
- 20 ԿԱԻՍ ՏԵՂԵԿԱՅԵԱԼ
- ԳԻՏԱՅԻՆ ՈՉ ԼԻՆԵԼ

1 լեզուաց ասնել նշանագիր.
 3-4 յիւրմէ
 6 արքայի (ա/կ)
 9 Մեսրոպ (cef)
 10-11 դամենայն կաթողիկոսութեան (d)
 13-14 զոր զգացուցին արքային (Ա/թ)
 15-16 պատմեաց նոցա զասացեալսն
 18 թախանձէին

2 յաշխարհիս փիս. յաշխարհէս-ի
 3-4 թագունի ազգաւ Վահրիճ անուն
 (Ա. Վարճիճ)
 5-6 յոյժ փափազող նորին գործոյ
 9-10 քաջ հմտացեալ
 10 Գանիելէ
 11 կարգեալ ըստ ձևոյ
 11-12 օրինակի
 13 զվազնջուցն (Տ/թ)
 14 շարագիր
 16 և Մեսրոպ
 17 որոց ուսնալ փիս. որոց ասեալ-ի
 19-20 Եւ չիք, ազայոց զամս սակաւս
 փիս. ազայս զոմանս սակաւս

ՅԵՐԵՄԻԱՅԻ ԶԿԻ	ՉԱՅԻՆԵՐԳԱՐՈՒՄ
ՍԵՆՈՐԴԱՐԵԼԷ	ՊԱՅՆԱՊԱՐՏԷԱՆԵ
ՍՈՍՈՊՈՍԷՅԻՐ	ՏԱՐԱՐԱՐՈՒՄ ԽԱ
ԵԱԵՂԻՈՐԷ ԳՈՐ	ՊԱՐԱՐՉԳԱՊԱՐԱՆԻ
ՍԻՖՈՅԵԱՐՈՐԵ	ԱՍՈՐՈՅՈՅԱՆՏԻՄ
ՍՈՐԱՅԻՐՈՒՆ ԵԼ	ԳԱՐՉԱՐՈՒՄ ԵՆՈՅ
ՍԻՏԻՍԳՐԱՆԷ	ԱՍՏԵԼԻՍԱՅՆ ԳՈՐ
ՍՂՈՊԵԼԼԱՍԵՆՍ	ԱՍԵԱՆԵՆԵՆԵԱՍՈՐ
ՍՏԱՍԵՆԵՍԻՐ	ՊԱՏԵՍՈՐՈՐՍ ԲԱՆՍ
ՍՅԱՍՈՊՈՍԻՐՈՒ	ՍՈՍՏԵԱՐԴԱՐՈՐԷ
ՍԵՆՈՅՆՏԻՄ ԳՐԱՆ	ՊԱՐԴԵԱՆՉԵՍԵՐ
ՍԻՍԻՐՈՐՈՐՈՒՆ	ՐՈՍԱՐՅՈՐՈՐՈՒՆ
ՍՅՈՅ ԳՈՐԱՐՈՐՅ	ՍՈՍՊԱՆՏԻՄՏԻՄ
ՍԳՆՈՒՅՈՒՆ	ՆԱՐԱՐՈՒՄ ԵՆՈՅ
ՍՈՍՈՐՈՐՈՐՈՒՆ	ԵՆԵԱՆՈՐՈՐՈՒՆ
ՍԵՆՈՐՈՐՈՐՈՒՆ	ՍՏԱՆԵՅԵՆՈՐՈՐ
ՍՈՐՈՐՈՐՈՒՆ	ՈՐՈՅՈՐ ԵՆԵՆԵՆ
ՍՈՐՈՐՈՐՈՒՆ	ԱՆԵՆՈՐՈՐՈՒՆ Ա
ՍՈՐՈՐՈՐՈՒՆ	ԵՆՈՐՈՐՈՐՈՒՆ
ՍՈՐՈՐՈՐՈՒՆ	ՊԱՐՈՐՈՐՈՐՈՒՆ
ՍՈՐՈՐՈՐՈՒՆ	ԳՐԱՆՏԻՄՈՐՈՐՈՐ

Պատասխիկ N 1411

(Խորենացու գիր. հրատ. երրորդ գիրք, գլ. Ծ է, էջ 334—335)

էջ 2ա, 1-ին սյունակ

էջ 2ա, 2-րդ սյունակ

[ԹՈՒՂԹ ՍԱՀԱԿԱՅ
ԱՌ ԱՆԱՏՈՒԻՈՍ]

ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱ
ՊԵՏ ՀԱՅՈՅ ՔԱՋԻ ԶԱԻ
ՐԱՎԱՐԻԴ ԱՆԱՏՈՂԻ
ԽՆԴԱԼ. ՇՆՈՐՀՈՒՆ

5 ԻՄ ՅԱՅ ՅԱՂԱԳՍ ՔԵԶ
ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՅ ՄԵԶ
ՅԱՊԱՀՈՎՈՒԹԻՒՆ.

ՎԱՍՆ ՈՐՈՅ ԶԳԱՅՈՒՅԱ
ՆԵՄ ԶՀԱՅԹԱԹԱՆՍ

10 ՄԵՐՈՅ ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՍ.
ԱՌԱՔԵՅԻ ԶՈՒՍՈՒՅՈ
ՂԴ ՄԵՐ ԶՄԵՍՐՈՔ, ԵԻ
ԶԹՈՌՆ ԻՄ ԶՎԱՐԴԱՆ
Ի ԴՈՒՌՆ ԱՐՔՈՒՆԻ.

15 ԵԻ ԱՂԱԶԵՄ ԶՔՈ ՔԱԶ
ՈՒԹԻՒՆԴ ԶԵՌՆՏՈՒ ԼԻ
ՆԵԼ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻԴ
ՈՂԶ ԼԵՐ.

ԶԱՅՍ ՏԵՍ ԱՆԱՏՈՂ

20 ԵԱ. ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ
ԵԻ ԶԼՈՒՐ ԱՌԱՔԻՆՈՒ

ՇԵԱԼ ՈՐ ՅԱՌԱԶԱԳ(Ո)
ՅՆ ՀՆԶԵԱԼ ԶՆՄԱ(ՆԷ)
ՈԶ ՓՈՔՐ ԱՐԱՐ ՆՈՅ(Ա)
ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ, (ՄԻ)

5 ՆԶԵԻ Ի ԶԵՌՆ ՓՈՓՈ(Խ)
ԸՆԹԱՅԻՅ ԳՐԵԼՈՎ (Զ)
ԳԱՅՈՒՅԱՆԷՐ ԿԱՅ

ՍԵՐ. ԱՌ(Ն)ՈՒ ՀՐԱՄ(ԱՆ)
ԱՐԺԱՆԱՊԷՍ ԱՌԱ(Ք)

10 ԵԼ ՓՈՒԹՈՎ. ՎԱՍՆ (Ո)
ՐՈՅ ԱՐԳԵԼԵԱԼ Ի ՔԱ(ՂԱ)
ՔԻՆ ՄԵԼԻՏԻՆԻ ԶՔ(ԱԶ)
ՄՈՒԹԻՒՆ ԱՇԱԿԵՐ(ՏԱ)
ՅՆ ԶՈՐՍ ԸՆԴ ԻՆՔ(ԵԱՆ)

15 ԱԾԵԱԼ ՀԱՆԴԵՐԶ (ԳԸԼ)
ԽԱՒՈՐԱԻՆ ԻԻՐԵԱ(ՆՅ)
ՂԵԻՈՆՏԻԻ. ԱՌ Ե(ՊԻՍ)
ԿՈՊՈՍԻՆ ԱԿԱԿԱ(Յ ԹՈ)
ՂՈՒ. ԵԻ ԻԻՐ ԱՌԵԱ(Լ Զ)

20 ՄԵՍՐՈՔ ԵԻ ԶՎԱՐ(ԴԱՆ)
ՏԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈ(ՍՆ)

| | | | | | | | | | | | | | |

| | | | | | | | | | | | | | |

1 Սահակ եպիսկոպոս Հայոց
2—3 զօրավարի Անատոլիայ
5 Աստուծոյ յաղագս զքեզ (glopgrs)
7 յապաւինութիւն փիւ. յապահովութիւն
9 դի ի հայթայթանս
12 զՄկերոպ
12 և փր. եւ
15 և աղաչեմ
19—20 դայս տեսեալ Անատոլիայ.

2 հնչեցեալ էի զնմանէ.
3 ոչ փոքր ինչ արար
5 մինչև
6 զքով
6—7 զպացուցեալ կայսերն
8 ն-ն լրացնում ենք ինքնեքս
12 Մելիտինէ
15—16—17 զլիսաւորաւն նոցա Ղևոնդիւ.
20 զՄկերոպ (defil)
21 ցեպիսկոպոսն

Պատահիկ № 1411

Էջ 2բ, 1-ին սյունակ

Էջ 2բ, 2-րդ սյունակ

(ԲԱՐԵ)

- (Փ)ԱՌՈՒԹԵԱՄԲ ԶԸ
- (Ն)ՈՍԱ ՅՈՒՂԱՐԿԷ ՈՐ
- (Ո)Վ ՄՏԻՆ Ի ԲԻԻԶԱՆԴԻ
- (Ո)Ն. ԵՒ ՅԱՆԴԻՄԱՆ
- 5 (Ե)ՂԵԱԼ ՄԵԾԻ ԹԱԳԱԻ
- (Ո)ՐԻՆ ԹԵՈՂՈՍԻ. ԵՒ
- (Ա)ՌԻՆ ԶՈՐ ՅՈՒՍԱՅ
- (Ի)ՆՆ ԵՒ ԶՈՐ ՈԶՆ ՅՈՒ
- (Ս)ԱՅԻՆ. ԵՒ ԴԱՐԶ
- 10 (Ա)Ն ԹՂԹՈՎ ԱՅՍՊԻ
- (Ս)ԵԱԻ. ԹՈՒՂԹ ԹԵՈՂՈՍԻ
- ԱՌ ՍԱՀԱԿ:
- (Ի)ՆՔՆԱԿԱԼ ԹԵՈՂ
- (Ո)Ս ԵՒ ԿԱՅՍՐ ՀՌՈՎ
- 15 (Մ)ԱՅԵՑԻՈՅ. ՄԵԾԻ
- (ՍԱ)ՀԱԿԱ ԵՊԻՍԿՈ
- (ՊՈ)ՍԱՊԵՏԻ ԽՆԴԱԼ.
- (ՀՐ)ԱՄԱՅԵԱԼ ՄԵՐ ՏԵ
- (ՍԱ)ՆԵԼ ԶԹՈՒՂԹՆ
- 20 (ՎԵ)ՐԱՀԱՍՈՒ ԵՂԵԱՔ
- (ԳՐԵ)ՆՅՍ ԱՌ Ի ՔԷՆ. ԵՒ

- ԶԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐՏԻԻ
- ՄԻԱՄՏԵՑԱՔ ԶԶԵՏ ՀԵ
- ԹԱՆՈՍ ԹԱԳԱԻՈՐԻ.
- ԵՒ ՄԵԶ ԵՒ ՈԶ ԹՈՂԹ
- 5 ՈՎ ԲԱԻԱԿԱՆԱՅԱՐ ԾԱ
- ՆԱԻԹԱՆԱԼ. ԵՒ ԱՌԱԻ
- ԵԼ ՅԱՅՍՄ ՄԵՂԱԴՐԵ
- ՄՔ. ԶԻ ԱՐՀԱՄԱՐՀ
- ԵԱԼ ՃԱՐՏԱՐՈՎՔՍ
- 10 ՈՐ Ի ՄԵՐՈՒՄ ՔԱՂԱՔԻՍ.
- ՅԱՍՈՐՈՅ ՈՄԱՆՅ ԽՆ
- ԴՐԵԻՐ ԶԻՄԱՍՏԻՅ ԳԻ
- ԻՏՍ. ՎԱՍՆ ՈՐՈՅ ՀԱ
- ՃԵԱԼ ԵԱՔ ԸՆԴ ՄԵՐՈՅՍ
- 15 ՈՒՍՈՒՄՆ. ԵՒ ԶԵՐ ԱՐ
- ՀԱՄԱՐՀԵԱԼ ԶԱՅՍՊԻ
- ՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆ. ԲԱՅՅ
- ՅԵՏՈՅ ՊԱՏՄԵԱՅ
- ՄԵՍՐՈՔ ԹԵ ԿԱՏԱ
- 20 ՐՈՒՄՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻՅՆ
- Ի ՇՆՈՐՀԱՅ ՎԵՐՆՈՅՆ .

| | | | | | | | | | | | | | |

| | | | | | | | | | | | | | |

6 չիբ՝ Թեոդոսի
 10-11 հանդերձ թղթով փխ. և. դարձան
 թղթով
 11 Թեոդոսի
 13-14 Թեոդոսի
 14 Ա.գոստոս և կայսր
 14-15 Համայնաց
 16-17 Կախկոպոսի Հայոց (Տ չիբ Հայոց)
 19 ղթուղթս
 20 Կղաք

2 միակցար
 3 թագաւորաց (Տի)
 4-5 թղթով
 5-6 ծանօթանալ
 7-8 մեղադիր և մք (opgrs)
 9 զհարտարօքս
 11 յմտորեաց
 11-12 խնդրեցիր (ԱՏ խնդրէիր)
 14 էար (ge)
 14-15 մերոց ծառայից փխ. մերոցս ուսումն
 15 չիբ՝ և. ձեր
 15-16 արհամարհել (Կ արհամարհեալ)
 16-17 զայդպիսի (ԽՎ զայսպիսի)
 17-18 բայց զի յետոյ
 18-19 պատմեաց մեզ
 19 Մերոպ և թէ (deil Մերոպ) (Տի թէ)
 20 արուեստիդ

№ 9324 ձեռագրի պահպանակ

(Խորենացու գիտ. հրատ. երրորդ գիրք, գլ. ԿԸ, էջ 359—361)

էջ 2ա, 1-ին սյունակ

էջ 2ա, 2-րդ սյունակ

ԿԵՐԱԻՆ ԳՈՐԾԱԿ
 ՅԱԻ, ԸՆԴ ՔԻ ԼԱԻ ԷՐ
 ՆՈՅԱ. ԲՆԱԿԵԼ. ԵԻ
 ՅԱԲՐԱ. ՀԱՄԵԱՆՆ
 5 ՀԱՆԳՉԵԼ Ի ԳՈԳՍ.
 ԵԻ ՀՐԵՇՏԱԿԱՅՆ
 ՏԵՍԱՆԵԼ ԶՊԱՐԱԻ
 ՈՐՈՒԹԻԻՆՍ. ԲԱՅՅ
 ԱՆՀՈԳԱԻՂ ԴՈՒ ԱՅ
 10 ՐԻՈՒԹԵԱՄԲ. ԵԻ
 ԵՂԿԵԼԻՔ ՄԵՔ ՈՐՔ ԶՐ
 ԿԵԱԼ Ի ՀԱՅՐԵՆԻ ՎԵ
 ՐԱԿԱՅՈՒԹԵՆԷՆ.
 ԶԻ ՈՉ ՈՐՊԷՍ Ի ՀՆ
 15 ՈՒՄՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ
 ԱՅՂ ԱՌԱԻԵԼ ՄԵՐ ՎԱ
 ՏԹԱՐՈՒԹԻԻՆՍ.
 ՎԱՄՆ ԶԻ ՄՈՎՍԷՍ
 (Բ)ԱՐՉԵԱԼ ԼԻՆԻ Ի ՆՈ
 20 (Յ)ԱՆԷ. ԵԻ ՅԵՍՈՒ ՈՉ
 (Ա)ՌԱՋՆՈՐԴԵԱ(Յ)

ՌՈՐՈՎԱՄ ՄԵՐԺ (Ե)
 ՅԱԻ Ի ՄԵՐՄԷ ԺՈՂՈ
 ՎՐԴԵՆԷՆ. ԵԻ ՓՈ(Խ)
 ԱՆՈՐԴԵԱՅ ՈՐԴԻՆ (ՆԱ)
 5 ԲԱՏԱ. ԵԻ ԶԱՅՐՆ (ԱՅ)
 ԾԱԽԵԱՅ ՈՉ ԱՌԵԻ(Ծ)
 ԱՅՂ ԿԱՏԱՐՈՒՄ(Ն)
 ԺԱՄԱՆԱԿԻ.
 ԵՂԻԱ ՀԱՄԲԱՐՉԱ(Ի)
 10 ԵԻ ԵՂԻՍԷ ՈՉ ՄՆԱՅ
 ԿՐԿԻՆ ՈԳՈՎՆ
 ԱԻԾԱՆԵԼ. ԶՅԵՈՒ
 ԱՅՂ ԵԻ ԱՉԱՅԷԼ ՀՐ
 ԱԻԻՐԵՅԱԻ ԿՈՏՈՐ
 15 ԵԼ ԶԻԷՂ. Ի ԳԵՐՈՒ
 ԹԻԻՆ ՎԱՐԵՅԱԻ ՍԵ
 ԴԵԿԻԱ. ԵԻ ԶՈՐԱ
 ԲԱՐԷԼ ՈՉ ՈՒՐԵՔ ԳՈ(Յ)
 ՈՐ ՆՈՐՈԳԷ ԶՊԵՏ
 20 ՈՒԹԻԻՆՆ. ԱՆՏԻՈ
 ՔՈՍ ԲՈՆԱԴԱՏԷ

| | | | | | | | | | | | | | | | | |

| | | | | | | | | | | | | | | | | |

1—2 և գործակցաւն
 2 լաւ է (նման է մասամբ Խ.)
 6 գհրեշտակացն
 9 անհոգող (c)
 9—10 այրիութեամբ
 11—12 որ դրկեալք եմք ի
 15 ժողովուրդն այն
 16—17 այլ առաւել մերս է թշուառու-
 թիւն.
 19—20 չիք՝ նոցանէ
 20—21 ոչ յաջորդէ առաջնորդել

2—3 յիւրմէ ժողովրդեանէն
 6 առիւծ (ՏԽ)
 7 այլ
 10 եղիսէէ
 11 ոգւով
 12 օծանել զՅէու
 14—15 ի կոտորել զխորայէլ (al)
 16—18 Սեղեկիայ և Զօբարաբէլ
 18 չիք՝ զոյ.

N 3924 ձեռագիր պահպանակ, էջ 2ր

էջ 2ր, 1-ին սյունակ

էջ 2ր, 2-րդ սյունակ

(2) ԱՅՐԵՆԻՍ. ԵՒ
 (Մ) ԱՏԱԹԻԱ ՈՉ ԸՆԴ
 (Դ) ԻՄԱԿՅԷ. ՊԱՏԵՐ
 (Ա) ՉՄ ՉՄԵՉ ՇՈՒՐՉ
 5 (Պ) ԱՇԱՐԵԱՅ. ԵՒ ՄԱԿ
 (ԱՐ) Է ՈՉ ՓՐԿԷ. ԱՅԺՄ
 ՄԱՐՏՔ Ի ՆԵՐՔՈՒՍՏ.
 (Ա) ՐԶԱԻՐՔ ԶԵԹԱՆ
 ՈՍԱՅ. ԵՒ ՄԱՐՏՔ
 10 (Հ) ԵՐՉՈՒԱԾՈՂԱՅ.
 ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ
 ՉԷ Ի ՄԻՋԻ ՈՐ ԽՐԱ
 ՏԷ ԵՒ ՅԱԻՐԻՆԷ Ի
 ՊԱՏԵՐԱՉՄ. ԱԻԱՂ
 15 ՉՐԿԱՆԱՅՍ. ԱԻԱՂ
 ԹՇՈՒԱՌԱԿԱՆ ՊԱ
 ՏՄՈՒԹԵԱՆՅՍ.
 (Ո) ՐՊԷՍ ՉԱԽՏՍ ՉԱՆ
 (Դ) ՈՒՐԺԵՅԻՏ ԲԵՐԵԼ.
 20 ՉԻԱՐԴ ՉԻՄ ՄԻՏՍ
 (Ե) Ի ՉԼԵՉՈՒՍ ՊՆԴԵ
 | | | | | | | | | | |

ՉԲԱՆՆ ՉԱՐՅՆ ՓՈ
 ԽԱՆԱԿ ԾՆՆԴԵԱՆՆ
 ԵՒ ՍՆՆԴԵԱՆՆ. ՔԱՆ
 ՉԻ ԾՆԱԻ ՉԻՍ ԻԻՐԵԱ
 5 ՆՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՐ
 ԵՒ ՍՆՈՒՅԻՆ ՉԻՍ ԱՌ
 ԱՅՂՍ ԱՌԱՔԵԼՈՎ Ա
 ՃԵՅՈՒՅԱՆԵԼ ԵՒ
 ՄԻՆՉ ՆՈՔԱ ՉՄԵՐՆ
 10 ՅՈՒՍԱՅԻՆ ԴԱՐՉ.
 ԵՒ ՊԱՏՈՒԱՍԻՐԵԼ Ի
 ՄՈՎ ԱՄԵՆԻՄԱՍՏ
 ԱՐՈՒԵՍՏԻՍ. ԵՒ
 ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՅՆ
 15 ՅԱՐՄԱՐՈՒԹԵԱՄԲ.
 ՉԱՄԱՅՆ ԵՒ ՄԵՔ ՓՈԻ
 ԹԱՊԷՍ ԴԻՄԵՅԱՔ
 Ի ԲԻԺԱՆԴԻՈՆ ՅՈՒ
 ՍԱՅԵԱԼՔ ՉԱՐՍԱՆ
 20 ԵԱՅ ՊԱՐԵԼ. ԱՆՎԵ(ԶԵՐ)
 ԵՐԱԳՈՒԹԵԱՄԲ Կ(ՐԹԵԱԼՔ)
 | | | | | | | | | | |

2—3 Մատթիայ ոչ ընդդիմակայէ
 (4² bde)
 5 պաշարէ (bde)
 8—9 արհաւիրք ի հեթանոսաց
 9—10 և մարտք ի հերձուածողաց
 11 և խորհրդականն
 12—13 խրատէր և յարմարէր
 16—17 պատմութեանս
 20 դմիտս իմ

1 զբանս (b)
 4 ծնան զիս
 5 վարդապետութեամբն
 6—7 առ այլս
 10 զղարձ
 15 յարմարութեամբս (bade)
 17 զիմեալք
 18 ի Բիւզանդիոյ (degkn)
 18—19 յուսայար (b4142de)

Ինչպես կարելի է տեսնել, Մովսես Խորենացու Պատմության վերը բերված պատառիկում կան հատվածներ առաջին գրքի Գ և Դ գլուխներից և Դանիելյան նշանագրերի, պատմությունից ինչպես նաև Սահակ Պարթևի կողմից Անատոլիոս զորավարին, Թեոդոս կայսրի կողմից Անատոլիոս զորավարին, և Թեոդոս կայսրի կողմից Սահակ Պարթևին գրված նամակներից, նաև մի հատված Ողբից:

Մենք այստեղ տեղի սղության պատաճոտվ կանգ ենք առնում միայն պատառիկի առանձնապես հետաքրքրություն ներկայացնող այն հատվածի վրա, որը վերաբերում է Դանիելյան նշանագրերին:

Դեռ շատ վաղուց է, որ Դանիելյան նշանագրերի գործածման ժամանակի հարցը հուշել է մեր մի շարք գիտնականներին:

Ինչպես հայտնի է, Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագիր և նրա ավագ աշակերտ Կորյունը իր «Վարք Մաշտոցի» գրքում ասում է այն մասին, որ Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարին Գանիելյան նշանագրերը բերվեցին Հայաստան. «Ի հինգերորդ ամի թագաւորութեան նորա (Վռամշապուհ) ի նա հասուցանէր»¹: Ապա Կորյունը հաղորդում է, որ այդ գրերով Մեսրոպը երկու տարի դասավանդել է.

«Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել. որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան զեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, և իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր»²:

Ապա Կորյունը շարունակության մեջ ասում է այն մասին, որ երբ տեսան, թե հնարավոր չէ այդ նշանագրերով հայերեն լեզվի «զսիւղորայս»՝ կապերն ամբողջությամբ արտահայտել, դարձյալ հոգսի մեջ ընկան, մինչև, որ Մեսրոպ Մաշտոցը Վռամշապուհ հայոց թագավորի հրամանով և Սահակ Պարթև կաթողիկոսի համաձայնությամբ ճանապարհ ընկավ նոր սրտնումների. դարձյալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում:

«Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղորայս զկապս հայերէն լեզույն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք զիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ:

Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշտոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արբայի և միարանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք ի միմեանց համբուրիւ սրբութեանն՝ խաղայր, զնայր ի հինգերորդ ամի Վռամշապուհոյ արբային Հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց՝ որոց առաջինն Եղեսիա կոչի, և երկրորդին Ամիդ անուն»³:

Կորյունի վերոհիշյալ պարբերություններից երևում է, որ բնագրում լուրջ հակասություն կա: Երբեք չէր կարող, որ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Գանիելյան նշանագրերը բերվեին և հետո երկու տարի նրանցով ուսուցվեին և ապա անհաջողության մատնվելով դարձյալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Մեսրոպը նոր սրտնումների զնար: Անկասկած ինչպես պարզ երևում է կամ երկու հնգերից մեկն է սխալ և կամ փորձարկման երկու տարին պետք է լինի ավելի կարճ մի ժամանակ, հավանաբար երկու ամիս:

Կորյունի հեանքրդ մեր մատենագիրքների մոտ ևս ուսուցման ժամանակաշրջանի հարցը հակասական ձևով է դրված: Պատմահայր Մովսես Խորենացին ըստ զիտական հրատարակության, այդ փորձարկման տարիները կոչում է «զամս սակաւս»⁴:

Ղազար Փարպեցու մոտ ինչպես հաստատել է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Գանիելյան նշանագրերի վերաբերյալ հատվածի մեծ մասը ընդմիջարկություն է

¹ Կ ո Ր Յ ո Ւ Ն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը ձեռագրասկան այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ.-դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 44:

² Ն ու յ ն տեղում:

³ Ն ու յ ն տեղում, էջ 46:

⁴ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Մ. Աբեղյան և Ս. Յարութիւնեան, Տիգրիս, 1913, էջ 326:

հանդիսանում Մ. Խորենացուց¹: Փարպեցու մնացյալ մասերում էլ հիշատակված շեն այդ երկու հինգ տարիները և ոչ էլ Դանիելյան նշանագրերով ուսուցանելու ժամանակի տևողությունը:

Ստեփաննոս Տարոնեցի Ասողիկը, Դանիելյան նշանագրերի Հայաստան հասնելը դարձյալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում է հիշատակում, իսկ նրա վեցերորդ տարումն էլ հայ գրերի վերջնական գյուտն է համարում²:

Վարդան պատմիչը ևս գրում է, որ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում է հորինում Մեսրոպ Մաշտոցը նշանագրերը³:

Սամվել Անեցին իր ժամանակագրության մեջ անդրադառնում է Դանիելյան նշանագրերի ուսուցման տևողության հարցին և ի տարբերություն Կորյունի, ասում է, որ միայն մեկ տարի է ուսուցվել այդ տառերով:

«ՆԻԱ: Պարսից Արտաշիր՝ ամս Գ: Սկիզբն դպրութեանս Հայոց, Մաշտոց՝ որ է Մեսրոպ երանելի՝ և մեծն Իսահակ զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ: Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ, որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին»⁴:

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ թեև շատ ուրախ եղան ստանալով դանիելյան նշանագրերը և սկսան հայերեն թարգմանել Աստվածաշունչը, բայց տեսան, որ հնարավոր չէ «զամենայն սիղորայսն ողջ ածել, և զշաղկապս և զբառս, սկսան դարձեալ ի հոգս մտանել վասն այնորիկ...»⁵ Այստեղ արդեն բնավ խոսք չկա ուսուցման տևողության մասին:

Դանիելյան նշանագրերի ուսուցման տևողության հարցը, շուրջ հարյուր ութսուն տարի է ինչ, էլ ավելի հակասական ու խճճված վիճակում է գտնվում մեր հայտնի պատմաբանների ու բանասերների երկերում: Դեռևս Միքայել Զամչյանից սկսած ու նրանից հետո, մեր գիտնականները այս հարցում երկու խմբի են բաժանվել, մի մասը հակված է ուղղել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարիներից մեկը և անգամ վեցերորդ տարին. իսկ երկրորդ խումբը ճիշտ համարելով այդ հնգերը, կողմնակից է «ամս երկու»-ն դարձնել ամիսս երկու և կամ բոլորովին ընդմիջարկություն համարելով մեկդի վանել այդ պարբերությունը:

Այսպես, դեռ Միքայել Զամչյանը գրում էր, որ Կորյունի մոտի այդ հակասությունը արդյունք է գրիչների թույլ տված սխալին. նա ենթադրում էր թե երկրորդ հինգերորդը պետք է լիներ յոթերորդ, իսկ Մեսրոպի վերադարձը անհրաժեշտ էր զնել ոչ թե վեցերորդ, այլ Վռամշապուհի ութերորդ տարում, թեև Զամչյանը այս էլ ճիշտ չհամարելով առաջարկում է ուղղել այն: Նա

¹ «Ղաղարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տիգրիս, 1904, էջ 15 (ժանոթ. 3):

² «Տիեզերական Պատմութիւն Ստեփաննոս վարդապետի Տարօնեցույ», Փարբիզ, 1859, էջ 74—75:

³ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 49:

⁴ «Սամուէլի քահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յազազս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս», հրատ. Աբշակ Տէր-Միքայելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 68:

⁵ «Պատմութիւն Հայոց արարեալ կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ», Թիֆլիս, 1909, Ղուկասյան Մատենադարան, էջ 29:

գանում էր, որ Կորյունի հիշատակած հինգերորդը իբր ոչ թե Գանիելյան նշանագրերի Հայաստան բերվելուն էր վերաբերվում, այլ Մեսրոպ Մաշտոցի Հայաստան գալուն և քարոզություն սկսելուն, ապա Չամչյանը նշում է, որ երկրորդ հինգերորդը պետք է լիներ տասնևհինգերորդ, իսկ վեցերորդն էլ տասնևվեցերորդ¹:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը ևս խոսում է Կորյունի մոտ գտնվող այս հակասական տեղեկության մասին, սակայն ոչինչ չի առաջարկում և ասում է, որ «թվականներու հարմարությանց համար ավելի երկարելը ձանձրալի կրնա դառնալ»²:

Բանասեր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը առաջին հինգերորդը համարում է ուղիղ, երկրորդը, շկոզմնորոշվելով, գրում է «հի... երրորդ», իսկ վեցերորդը դարձնում է ԺԶ (16)³:

Ակադեմիկոս Հր. Աճառյանը մի նոր ուղղում էր առաջարկում, գրելով հետևյալը. «Անփոփոխ պահում եմ Կորյունի վեցերորդը, երկու ամսը և երկրորդ հինգերորդը, իսկ առաջին հինգերորդը ուղղում եմ երրորդ: Մխալն առաջացել է հետևյալ ձևով: Կորյունի ձեռագրում գրված է եղել երդ (համառոտագրված և առաջին տառի վրա պատվի նշանով), որ բնականաբար պիտի կարդացվեր «երրորդ»: Մի խեղճ գրիչ, վրան պատիվ դրած ե-ը թվանշան համարելով՝ կարդացել է հինգերորդ: Մնացյալը պահել է ճիշտ նախկին ձևով, առանց անդրադառնալու թե 5+2 չի տալ 5»⁴:

Ավելի ուշ, մի այլ տեղում, դարձյալ ահադ. Աճառյանը վերստին անդրադառնալով այս հարցին գտնում է, որ փորձի երկու տարիները Մաշտոցի համար խիստ անհրաժեշտ էին. և մեծ պատիվ են բերում իրեն քանի որ պարսիկները, թուրքերը ևն. միայն հազարամյա գործածությունից հետո նորերս միայն զգացին իրենց այբուբենի պակասավորությունը և դարմանելու կարիքը...⁵:

Բանասեր Գառնիկ Ֆնտզլյանը նկատում է Կորյունի մոտ սպրդած սխալը և առաջարկում է ուղղել երկրորդ հինգերորդը, քան թե առաջինը, «...զի Գանիելյան նշանագիրներուն հանկարծագրուտ հասնիլը ավելի տպավորիչ ըլլալով՝ ժամանակը ավելի ճշտիվ պահված ըլլալու է»⁶: Թեև վեցերորդ բառը անփոփոխ պահպանում է:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը, ինչպես նաև պրոֆ. Ն. Ադոնցն ու Ն. Ակինյանը ընդունում են, որ Կորյունի բնագիրը հարազատորեն մեզ չի հասել, այլ ժամանակի ընթացքում բազմաթիվ ընդմիջարկություններ է ունեցել: Ահադ. Մանանդյանը նկատի ունենալով «ամս երկու»-ն «ամիսս երկու» ուղղողներին և ահադ. Աճառյանի մտցրած ուղղումը, գրում է հետևյալը.

¹ Մ ի ք ա յ ե լ Վ. Չ ա մ շ յ ա ն, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, հատ. Ա, 1784, էջ 763—764 (ժանոթութիւն Բ գրոց):

² Մ ա ղ ա ք ի ա ար ք. Օ Ր մ ա ն յ ա ն, Ազգապատում Ա, էջ 277, Կ. Պոլիս, 1912:

³ Գ ա լ ու ս տ Տ եր-Մ կր տ շ յ ա ն, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ պատասխան Լեոյի բաց նամակին, «Արարատ», 1912, 5—6, էջ 508—511:

⁴ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, երկու ուղղում Կորյունի մեջ, «Տեղեկագիր» Գիտ. ահադ. Հայ-կական ֆիլ., 1941, № 1(6), էջ 169:

⁵ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Մեսրոպ Մաշտոց, «Էջմիածին», 2, 1955, էջ 14:

⁶ Կ ո Ր Ւ Ն, Վարք Մաշթոցի, ուղղեալ և լուսարանեալ ի Գառնիկ Ֆնտզլեանէ, Երուսաղէմ, 1930, էջ 18:

«Ըստ իս բոլոր այս ուղղումներն էլ հնարավոր են և միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ վերոհիշյալ երկու «հինգերորդ»-ներից անփոփոխ պետք է պահել երկրորդը»¹:

Իսահակ Հարությունյանցը իր «Հայոց զիրը» աշխատության մեջ բուրբովին նոր ուղղում է առաջարկել մտցնել: Նա անփոփոխ թողնելով երկու հինգերորդ առաջարկում է «ամս երկու»-ն դարձնել «ամիսս երկու»: Իս. Հարությունյանցը այս մասին գրում է.

«Սակայն ցայժմ ամենքն էլ վերջին «ի հինգերորդ» ամին ուղղել են «ի տասն և հինգերորդ» առարկելով որ բառի առաջին մասը թողված է արտագրողների շնորհիվ: Այս բացատրությունը գուցե անհավանական չլիներ, եթե Կորյունի հաջորդ էջի վերա՝ Մեսրոպի ձեռքով տառի գյուտի ժամանակը նշանակված չլիներ «ի վեցերորդ» ամի վրամշապհոյ: Պատահական սխալ չենք կարող ընդունել նույնպես «ի վեցերորդը»: Մեզ ավելի հավանական է թվում արտագրողների արած մի այլ սխալ, որ եթե ուղղվի, այդ տարիները ճիշտ դուրս կգան. փոխանակ կարդալու «և իբրև ամս երկու» պետք է կարդալ «իբրև ամիսս երկու»²:

Անհրաժեշտ ենք գտնում մեր կողմից այստեղ ավելացնելու, որ հեշտ էր ամն ու ամիսը շփոթվել զրիշների կողմից, բանի որ մի այլ տարեթվի կապակցությամբ դարձյալ տարակարծություն կա Կորյունի մոտ: Կորյունը գրում է, «յետ ամաց երից անցելոց յաջողեցաւ Վահանայ Ամատունւոյ քրիստոսաւք փութով խորան սքանչելի կանգնել տաշած վիմօք»: Այսպես է գրված Կորյունի բոլոր ձեռագրերում, բացի մեկից՝ Փարիզի ազգ. Մատենադարանի № 178 ձեռագրից, որը ԺԲ—ԺԳ զգ. գրչություն ունի և որտեղ փոխանակ «յետ ամաց երից»-ի գրված է «յետ ամսոց երից»: Ակիւնյանը Կորյունի իր հրատարակած բնագրում այս վերջի վկայությունն է ընդունել, բանի որ ինքը, ինչպես ճիշտ կերպով նկատում է, մի խորան կառուցելու համար կարիք չկար երեք տարի աշխատելու, այլ երեք ամիսը բավական էր³:

Գերմանացի հայագետ Մարկվարտը, նկատելով Կորյունի մեջ մուտք դրած սխալը, «և իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր» բառերը համարում է ուշ շրջանի լուսանցադրություն և չնշում է, պահպանելով երկու հինգերորդները, համարելով, որ փորձի համար շատ կարճ ժամանակ է պետք եղել⁴:

Ակադեմիկոս Մանուկ Արեղյանը իր «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու դրականություն սկիզբը» հոդվածում գրում է, որ «Մաշտոցը գտնում է վարդապետ, այսինքն ուսուցիչ, և մտա երկու տարի (կամ երկու ամիս) մանուկներին սովորեցնում է գրանցով»:

Դարձյալ ակադ. Մ. Արեղյանը իր հրատարակած Կորյունի վարք Մաշտո-

¹ Հ ա կ ո Ր Մ ա ն ա ն զ յ ա ն, Գնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Արշակունիների հաստատումից Հայաստանում մինչև Մարզպանություն շրջանը (1—5-րդ զգ.), Երևան, 1957, էջ 253:

² Ի ս ա հ ա կ Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ ա ն ջ, Հայոց զիրը, Թիֆլիս, 1892, էջ 170, անստորագրակի ծանոթությունը (10):

³ Ն. Ա. Կ ի ն յ ա ն, Պատմութիւն վարուց..., էջ 197 և 180:

⁴ Պրոֆ.-դոկտ. Հ. Մ ա Ր Կ Վ ա Ր ա, Պատմություն հայերեն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշտոցի, գերմաներեն թարգմանեց Հ. Ա. Վարդանյան, Վիեննա, 1913, էջ 26—27:

⁵ «Սովետական գրականություն», Երևան, 1941, № 1, էջ 49:

ցի բնագրում, վերևում թողնելով «ամս երկու» բառերը, տողատակի ծանոթության մեջ գրել է «թերևս ուղղելի ամիսս երկու»¹:

Այս մեջբերումներից երևում է, որ ահագ. Արեղյանը հատուկ կողմնորոշում չի ունեցել այս հարցում, բայց հավանական է համարել նաև դեռևս Խ. Հարությունյանցից առաջարկված ուղղումը:

Ն. Ակինյանը ևս այն կարծիքին է, որ Դանիելյան նշանագրերի ուսուցման համար կարիք չկար «անոնց անբավական ըլլալուն համար 2 տարի փորձի ենթարկելու»: Ակինյանը «Հանդէս ամսօրեայ»-ում հրատարակած Կորյունի բնագրում պահպանում է հիշատակված երկու հինգ տարիները, սակայն երկու տարի ուսուցանելու պարբերությունը դուրս է թողնում²:

Մեր բոլոր մեջբերումներից պարզ երևում է, որ հայագետներից առաջին խումբը, որը ձգտելով պահպանել Դանիելյան նշանագրերով ուսուցանելու երկու տարիները, գրչագրական սխալ է համարել երկու անգամ հիշատակված հինգ տարիներից առաջինը և կամ երկրորդը և երբեմն էլ նույնիսկ վեցերորդ տարին և առաջարկել են զանազան ուղղումներ (Չամչյան, Աճառյան, Ֆնտզըլյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան ևն), հայագետների մյուս խմբի ներկայացուցիչները կամ գրչագրական սխալ են համարել «ամս երկու»-ն և դարձրել են այն «ամիսս երկու» (Խ. Հարությունյանց), իսկ ոմանք էլ այն ընդմիջարկություն համարելով իսպառ դուրս են վանել Կորյունի բնագրից (Մարկվարտ, Ակինյան), ոմանք էլ դժվարացել են կողմնորոշվել և մնացել են երկու կարծիքի (Արեղյան, մասամբ նաև Մանանդյան):

Այս հարցի լուծմանը մեծ շահով նպաստում է մեր հրատարակած Խորենացու Պատմության նորահայտ երկաթագիր պատառիկը:

Ինչպես հայտնի է, Մովսես Խորենացու գիտական հրատարակության մեջ էլ է պահպանվել Դանիելյան նշանագրերի մասին Կորյունին մոտ կանգնած նման մի պարբերություն: Դանիելյան նշանագրերը Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին հանձնվելու մասին, պատմահոր գիտական հրատարակության մեջ մենք կարդում ենք. «Որոց ուսեալ, և թեաժելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք...»³:

Խորենացու Պատմության մեր հրատարակած երկաթագիր պատառիկը (№ 1411, էջ 1ր, 2-րդ սյունակ) այս հարցում բոլորովին տարբերվում է Մովսես Խորենացու Պատմության գիտական հրատարակությունից: Պատառիկում պարզ կարդացվում են հետևյալ տողերը. «Որոց առեալ եւ թեաժելով ընդ նոսա եւ տղայս զամանս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին ոչ լինել (այստեղ պատառիկը կանգ է առնում, քանի որ շարունակությունը կտրված է, հաջորդ բառերը մենք լրացնում ենք գիտ. հրատարակությունից—Ս. Ք.) բաւական այնու նշանագրօք...»:

Խորենացու գիտական հրատարակության մեջ, որտեղ օգտագործվել են մի քանի տասնյակ ձեռագրեր և տպագրություններ, ոչ մի տարբերակվածքում չենք գտնում նման մի պարբերություն: Այս արժեքավեր պատառիկը մայր

¹ Կ ո Ր Յ ու ն, Վարք Մաշտոցի... Երևան, 1941, էջ 44:

² Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոց վարդապետի՝ բնութիւն և բնագիր. «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1949, 4—12, էջ 203 և 225—226:

³ «Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփլիս, 1913, էջ 326:

ձեռագրից ընկնելուց հետո, ինչպես վերևում տեսանք, գործ է ածվել որպես մի ձեռագրի պահպանակ, նրա ներքևի մասից մեկ տող կտրված է (կազմարարը այն կտրել է իր կազմած ձեռագրի մեծությամբ):

Խորենացու Պատմության սույն հնագարյան պատառիկի, (որը 300—400 տարով ավելի հին է, քան գիտական հրատարակությունում օգտագործված Խորենացու հնագույն ձեռագրերը) տված «տղայս զոմանս սակաւս», ուշագրավ ընթերցվածքի հիման վրա, պետք է հետևենք, որ Կորյունի մոտ մուտք գտած «ամս երկու» արտահայտությունը հետագա դարերի աղավաղման արդյունք է, և նրա հիման վրա է, որ ուշ շրջանի գրիչների կողմից փոփոխման են ենթարկվել նաև Խորենացու ձեռագրերը «զամս սակաւս» ձևով: Հնագույն մեր պատառիկը արտագրված լինելով իրենից ավելի հին մի այլ երկաթագիր ձեռագրից, պահպանել է փոխանակ «զամս սակաւս»-ի, «տղայս զոմանս սակաւս» ձևը: Պատառիկի այս նորահայտ ընթերցվածքը ոչ միայն ուղղում է մտցնում Խորենացու մեր գիտական համահավաք բնագրում, այլև մեզ հետևենք է տալիս այն, որ Խորենացու հնագույն ձեռագրերի գրման ժամանակ, երբ գոյություն են ունեցել նաև Կորյունի հարադատ ձեռագրերը, այդ օրինակներում խոսք չի եղել Դանիելյան նշանագրերով «ամս երկու» դասավանդելու մասին, այլ այդ ժամանակաշրջանը շատ կարճ միջոց է ընդգրկած եղել (երկու ամիս): Դարձյալ այդ է եղել պատճառը, որ Խորենացին բնավ իսկ կանգ չի առել Դանիելյան նշանագրերի ուսուցման տևողության վրա: Միայն ավելի ուշ է, որ աղավաղված Կորյունի բնագրի հետևանքով, Մովսես Խորենացու Պատմության հետագա ընդօրինակողները, «տղայս զոմանս սակաւս» պարբերությունը, որը վերաբերում է Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից մի քանի տղաների այդ գրերով ուսուցանելուն, փոխել են, մի կերպ հարմարեցնելով աղավաղված Կորյունի մեջ մուտք գտած «ամս երկու» ձևին, Դանիելյան նշանագրերի ուսուցման վերաբերող Խորենացու բնագրում ավելացնելով «զամս սակաւս» պարբերությունը: Այդ պարբերության սրբագրման գործին, ինչպես տեսանք, մեծապես նպաստում է վերոհիշյալ հնագույն սրատառիկը: Նրա օժանդակությամբ պետք է ուղղել նաև Կորյունի՝ մեծ բանավեճերի տեղիք տված Դանիելյան նշանագրերի օգտագործման ժամանակին վերաբերող հատվածը: